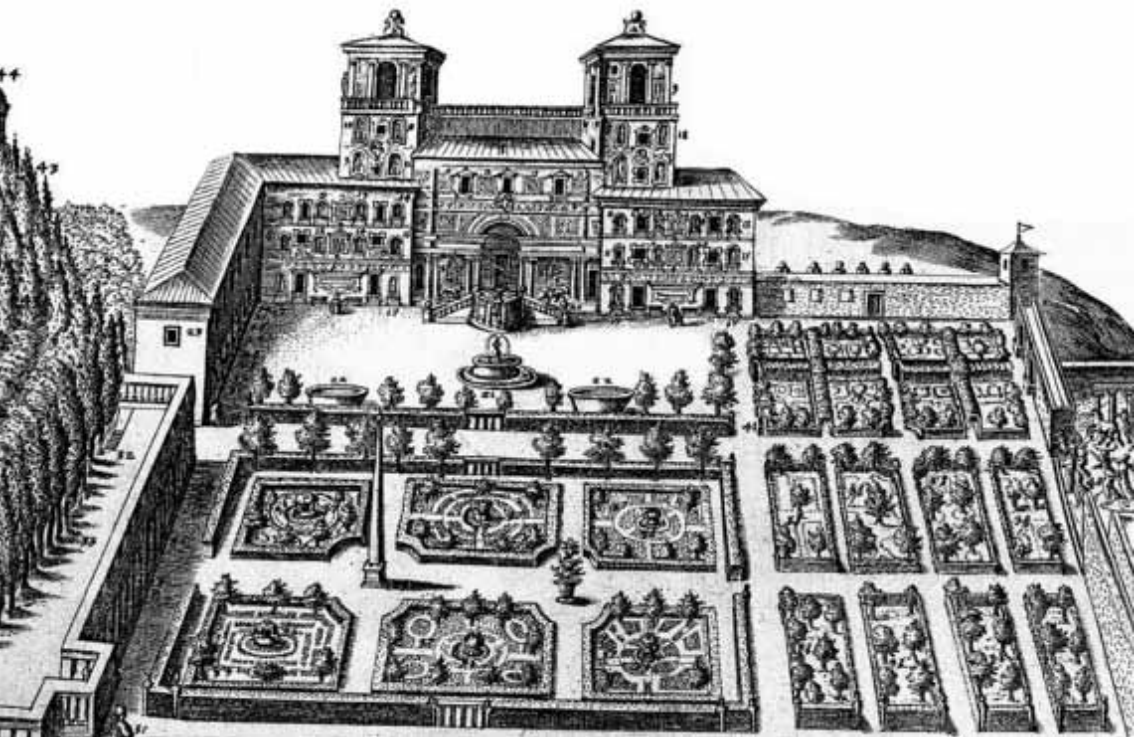

Balázs Ádám:

NYELV ÉS SZABADSÁG FANCIAORSZÁGBAN

(...) nem tudom megmondani, mikor ér véget ez a hosszú utazás; belefáradtam, hogy mindig biztos partnak vélem a homályos láthatárokat, és gyakran elgondolkodom azon, hogy vajon valóban létezik-e eme part, vagy éppenséggel az a sorsunk, hogy szüntelenül veszélyes vizeken evezzünk!

Alexis de Tocqueville, Souvenirs

Ha egy szót egymás után sokszor elismétlünk, süket szótagokra bomlik, és már nem halljuk értelmét. Kása. Kásakásakásakásaká. Ásaká. Ez eddig játék a fonetikával. Más a helyzet, ha mondjuk a szabadság fogalmát vesszük, és azt skandáljuk az értelmetlenségig. Ez esetben egy alapvető érték válik zagyva kásává. A francia republikánus értékrend bizonyos szempontból beletévedt ebbe a nyelvi és politikai zsákutcába.

Franciaország nap mint mint nap kiáltja ki a Köztársaságot. Az állampolgárság eszméjére épülő republikánus rendszer folyamatosan élteti értékeit, s így önmagát. A három fogalomba sűrített értékrendszer kamaszosan vonzó, zászlóra tűzhető mottójával valószínűleg az egyik legcsábosabb európai politikai példakép. Egyben az egyik legellentmondásosabb is: miközben az értékek látszólag őrzik fiatalságukat, a társadalmi és gazdasági realitások egyre aggasztóbbak. Minél hangosabban skandálja a rendszer a szabadság értékét, annál kínosabb a leszakadó társadalmi rétegek helyzete, elsősorban a külvárosokban.

Külvárosi, bevándorlásügyi problémák természetesen más nyugati demokráciákban is léteznek, francia kivételnek nevezhető azonban az értékek és a valóság közötti drámába illő viszony: a republikánus értékrendszeren esik csorba, amikor „beszól” a valóság, a Köztársaság pedig válaszul megmakacsolja magát, és az értelmetlenségig skandálja mottóját, illetve radikális tartalommal feltöltött, gátlástalanul „szókimondó” retorikával támad vissza, ami szintén a republikánus eszméket gyengíti. A francia közösség számos tagjának kezéből kicsúsznak a republikánus eszközök, nem áll rendelkezésükre az, amit a rendszer megállás nélkül hirdet: a szabad, egyenlő és testvéries állampolgárság.

Miben különbözik tulajdonképpen a francia példa más európai országokétól az említett értékeket illetően? Mivel magyarázható a Francia Köztársaság hangos, sőt hangoskodó jellege? Hol akad el a valóságban a vonzó republikánus értékrendszer? Amilyen csábító, olyan zavaros is egyben Franciaországban a szabadság fogalma. Lehet, hogy éppen ezzel a több évszázados forradalmi-republikánus folyamat túszá.

A Nagy Forradalom óta Franciaország szabadság-fogalma igencsak gyanús és zavaros. Az 1789-ben induló nagy átalakulás nem tudott végérvényesen szakítani a nemesség fogalomtárával, így a szabadság eszméjét is terheli a francia nemesség hagyatéka. A szabadság múlt és jövő között egyszerre forradalmi és republikánus kilátás és történelmi nehezék. Nem egészen egyértelmű, hogy ki szabad Franciaországban, illetve hogyan válik szabaddá az egyén mint állampolgár. A fogalom zavaros. Ennek részletesebb tárgyalása előtt azonban érdemes kitekinteni két másik nyugati szabadság-eszmére, az angolszász és a német koncepcióra, továbbá arra az elemre, amely összeköti őket a francia képlettel szemben.

Az angolszász világban a szabadságot a személyes tulajdonra vezetik vissza. John Locke megfogalmazásában a szabadság az egyén természet adta jogos tulajdonának szerves része: „*Man (...) hath by Nature a Power (...) to preserve his Property, that is, his Life, Liberty and Estate, against the Injuries and Attempts of other Men.*” (Locke [1690] 1960). Az angolszász ember tulajdonosa saját szabadságának, pontosabban: a szabadság az egyén sajátja, *proper*, a szabadság az ember természetes „sajátossága”. Ebből kifolyólag az angolszász társadalom tulajdonosok konszenzusus együttélése, ami a hétköznapi kommunikációjában is érzékelhető. A közös élet alapvető kérdése: min osztozunk, értsd: mit adunk kölcsön egymásnak a kiegyensúlyozott közjó létrehozása érdekében?

Mások a német fogalom alapjai. Az emigrációban élő, de az Új Világba egyértelműen német hagyatékkal távozó Hannah Arendt Kant *Ítélesterő Kritikájában* azonosítja a modern politika bölcsőjét (Arendt 1982). A Harmadik Kritika kulcsfontosságú 40-ik paragrafusában a köningsbergi filozófus kifejti: a szabadon gondolkodó egyén közösségi érzékén (*sensus communis*) múlik, hogy következtetések-e gondolatmenetei. Az a gondolat valóban „szabad”, tehát bátor és következetes, amely egy univerzális közösség szempontjából fogalmazódik meg (Kant 1968). A szabadság ebből következően a közösségi részvételben rejlik: szabad vagyok, ha a másik helyébe tudom képzelni magam. Akkor vagyok szabad, ha nem tévesztem szem elől az emberi pluralitást.

Az angolszász modellel ellentétben Kantnál nem természetes tulajdonosokból létesül közösség, hanem a közösség gondolatából van levezetve az egyéni szabadság. Hannah Arendt a kanti hagyatékból merítve fejti ki, hogy maga a politika nem az emberől, hanem az emberekről, tehát a pluralitásról szól (Arendt 2003). Miközben az angolszász világban a szabadság az egyén természetes adottsága, a német kultúrában inkább az egyének közötti térben jön létre.

Egy közös nevező azonban létezik a német és az angolszász felfogás között: a kommunikáció központi szerepe. Kant és Arendt filozófiai munkássága nyomán léptek színre a kommunikáció olyan elismert elméleti szakemberei, mint Claus Offe és Jürgen Habermas. Offe kommunikációs arénái, illetve Habermas teoretikus szerkezetei¹ a szabad közösséget a nyelv szempontjából értelmezik, a nyelv, mint kommunikáció, a szabad tér politikai betöltésének eszköze. Nem kevésbé centrális a kommunikáció az angolszász világban: a már említett „kölcsön”, a tulajdonosok közötti konszenzus a felek kommunikációs készségétől függ. A hétköznapi szabad egyének tulajdonuk tudatában kommunikálnak egymással, ekképpen táplálva a közjót (és erősítve szabad tulajdonukat). A brit parlamenti viták szintén egyértelműen kommunikatívak, és nem felszólaló, narratív jellegűek. A polémia gyors és rövid, élesen egymásnak idézett tartalmak váltakozásából áll, amint a felek egymást váltva odaállnak a pulpitushoz.

1 Lásd például Habermas kommunikációs okfejtését a „Jóléti állam válsága” végén (1990)

A német és az angolszász világban a kommunikáció hozzátartozik a szabadság fogalomtárához. Más-más megközelítésből, de a nyelv mint eszköz, illetve mint célzó és célzott közötti egyenes híd a két kultúrközeg politikai koncepciójának egyik alapja. A nyelv mint kommunikáció a maga módján mindkét kultúrában központi szerepet tölt be.

A nyelv azonban nem merül ki a kommunikációban. A rendellenesség kedvéért éppenséggel a francia nyelv tükrözi talán a legjobban, hogy a nyelv a stílus, az ékesszólás és a retorika szintjén nem pusztán kommunikációs eszköz. Egy külső szemlélő, Perry Anderson figyel meg, hogy franciául a gondolatmeneteknek csak a fele deduktív, másik felük maga a stílus; a stílus hordozza a gondolatot (Anderson 2005). A nyelv lényege nem a célszerű kommunikációban, hanem a kifejezésben rejlik. A művelt francia kifejezőképesség a legritkább esetben egyenes, – a francia burkoltan, sejtetően utal, nyelvi kódjai a hétköznapokban, ismerősök között is sokkal közvetettebben érvényesülnek, mint például az angolszász „egyenes beszéd” esetében.

Ez a tény összefügg Franciaország enyhén szólva gyanús, zavaros szabadság-eszméjével. Kezdjük ez utóbbival.

A francia szabadság-fogalom a Forradalom logikájából és ellentmondásaiból következik. A Forradalom Franciaországban nem hirtelen szakítást jelentett az *Ancien Régime*-mel, hanem egy hosszú folyamat kiindulópontját jelölte meg az újkori francia történelemben. Tocqueville jegyzi meg megemlékezéseiben az 1848-as események kapcsán, hogy: „íme, megint a francia Forradalom, mivel ugyanazon esemény kezdődik újra.” Tocqueville arra utal, hogy a Forradalom egy kontinuum, folyamat, Franciaország váltakozva bilien át forradalmár, illetve reakciós periódusokba, és tulajdonképpen ez maga a Forradalom, amely egyre kilátástalanabb: „ahogy haladunk, [a Forradalom] kiteljesedése távolodik, és egyre csak homályosul” (1964 : 117). Tocqueville nem a változástól tartott, hanem, jó pár váltást átélvén, inkább az újabb berendezkedéstől félt, amely minden egyes borulást követett, – innen pesszimista szempontja. Nem került szembe magával a Forradalommal, inkább a hosszú távú folyamat erőszakos váltásait illetően voltak kétségei.

Tocqueville a Forradalom kortársa volt. Az elsők között látta meg, hogy hosszú folyamatba keveredett az ország. Franciaország 1789-ben felállított egy színpadot, amelyen azóta is játssza, szavalja saját történelmét. Az ellenséges felek időközben antagonistikus pártokká alakultak, de a színpad alapvetően nem mozdult. A történelmi folyamat kapcsán Tocqueville megjegyzi: „tudatában voltam, hogy egy nagy forradalom meg tudja alapozni a szabadságot egy országban, több, egymást követő forradalom azonban hosszú időre ellehetetleníti a biztos szabadságot” (Uo.: Tocqueville 1964: 117). Itt ütközünk a Forradalom

ellentmondásába: nem történt nagy és radikális átalakulás, a Forradalom tovább védte értékeit, miközben folyamatosan számolnia kellett az ország múltjával. A Forradalom nem állt elő gyökeresen új szabadság-fogalommal, hanem egy olyan folytonosságot hozott létre, amelynek szerves részévé vált az *Ancien Régime* hagyatéka. A népi eufória nagy pillanatai ideig-óráig feledtették a múltat, a francia társadalom azonban tovább hajózott a nemes vizeken. A Francia Köztársaság azért hangoskodik saját értékeivel, mert ezen értékek konfliktusos viszonyban állnak a társadalmi valósággal. A republikánus értékek jövőképként küzdenek a társadalmi beállítottságok ellen, ezért hangosak.

Itt állunk a színpad közepén. Kitérések és kitekintések után újra feltesszük a kérdést: ki szabad ma Franciaországban? Philippe d'Iribarne szerint a francia szabadság-fogalom természete a mai napig nemes: az szabad, aki úgymond fel tud emelkedni (D'Iribarne 2006). Franciaországban az az állampolgár szabad, akinek megadatott a felemelkedés, a műveltség, aki képes a társadalomban nemesként viselkedni. D'Iribarne ezt a koncepciót a *grandeur* fogalmával azonosítja. A szabadság Franciaországban: *grandeur*.

Egyértelmű, hogy ez a felfogás veszekszik az egyenlőség értékével, továbbá a republikánus iskolával. A „republikánus iskola” többértelmű fogalom. Egyfelől konkrétan a francia oktatási rendszer intézményeire utal, másfelől azonban magát a több évszázados republikánus folyamatot jelenti. Az a kontinuum, amelyet Tocqueville oly pesszimistán elemzett republikánus szempontból, politikai tapasztalatok, csalódások, kudarcok, sikerek és tanulságok lépcsőzetes történelmi folyamata.

Kérdés, hogy a folyamat során kialakult oktatási rendszer képviseli-e, gyakorlatba helyezi-e a „történelmi iskolát”. A francia oktatási rendszer a társadalmat tükrözve *méritocratie*, szó szerint az érdemesek győzelme, felülemelkedése. A franciák generációként kitermelnek egy művelt elitet, a „szabad” réteget, amely sokszor arrogánsan nézi le a társadalom többi szféráját. Párizs *grande école*-jaiból rendszeresen kiömlik a legújabb elit, amely pár év elteltével a hatalom kulcspozícióit fogja betölteni. Az *École Normale Supérieure*, az *École Nationale d'Administration*, illetve a *Sciences-Po* legújabb szüretei jól elvannak az egymás közötti konkurenciával, és szubkultúrát alkotnak (Sarkozy például a *Sciences-Po*-ra járt, el sem végezte, ezért van többek között, hogy a gaulleista Dominique de Villepin volt miniszterelnökkel, aki az *ENA*-t járta végig, vérre megy a politikai harc).

Ez csupán egy többnyire művelt réteg. A jelenlegi köztársasági elnök stílusán, nyelvezetén és testbeszédén érződik, hogy nem „nemes”, hanem parvenü. Hiányzik tartásból a magabiztos nemesség, a *grandeur*. Az elit tagjai jól elvannak egymással. Donald Morrison fejt ki, hogy a *méritocratie* rendszerét ellenző értelmiségiek jelentős része éppenséggel az elitista gépezet terméke (Morrison–Compagnon 2008). A párizsi *grande école*-októl kapták azokat az intellektuális eszközöket, amelyekkel szembe tudtak szállni a rendszerrel. Ilyen értelmiségi volt például Sartre, aki erőltetetten igyekezett szabadulni a

grandeur stílusától, amikor a társadalmi problémákról szónokolt. Akarva-akaratlanul felülről érkezett a baloldalra.

A szabadság mint *grandeur*, szubkulturális jellegű, a *méritocratie* nehezen egyeztethető össze az egyenlőség elvével és a republikánus iskola lényegével. Elvileg fennáll az esélyegyenlőség, elméletileg bárki bekerülhet az ország vezető tanintézményeibe, a valóságban azonban azok járnak végig az elitista gépezetet, akik eleve félszavakból értik egymást.

A franciák többsége azonban nem tanúsít magabiztosan „nemes” viselkedésmódot, ami arra enged következtetni, hogy a Nagy Forradalom, például Sieyes írásai óta a republikánus eszmében nem fogalmazódott meg egy biztos szabadság-fogalom. Nem szabad emberekként egyenlőek a *République* állampolgárai, ebből vezethető le az ország ciklikus története, amely során az anyagi, illetve társadalmi értelemben szegény állampolgárok rendszeresen szembefordultak a nemes szubkulturával. A Bastille lerohanásától az 1871-es Kommünön keresztül az 1968-as diáklázadásig ekképpen is értelmezhetőek a társadalmi megmozdulások: „mi miért nem emelkedhetünk fel?”

A szabadság mint *grandeur* egy nyelvezet, fennkölt stílussal, burkolt és közvetett jelzésekkel. Kifinomult ékesszólás, amelyet egy nemesi hagyatékkal rendelkező elit művel. Maga a nyelvezet alkotja és formálja azt a szűk kört, amely a *grandeur* logikája szerint „szabadnak” nevezhető Franciaországban. A republikánus folyamat nyelve azonban nem merül ki a fennkölt retorikában. A Köztársaság más „nyelveken” is beszél, ezeket vizsgálva bukkanunk a szabadság más formáira.

Aligha értjük meg a külvárosi szubkulturát, továbbá például a szakszervezeti szubkulturát, ha nem vesszük észre: a „nemes” szabadság Franciaországban szubkulturális, és egy szűk elit kiváltsága, továbbá nyelvezete. Nyelvrétegek természetesen más társadalmakban is jelzésértékűek, francia különlegesség azonban, hogy a szabadság térfogatában nem érintkeznek e rétegek.

Elmondható, hogy múlt és jövő között a Francia Köztársaság egyfajta skizofrén állapotban él. A szabadság elvileg az állampolgárság eszméjéhez kötődik, a valóságban egy elit nyelve. A republikánus szókészlet azért kopik, mert tehetetlen a nemes stílussal szemben, amely egyébként gátlástalanul él az említett szókészlettel. Így veszítik értelmüket a Köztársaság értékei: kihirdetjük az értékeket, amelyek célpont híján a semmiben lebegnek. Ekképpen válik botnyelvűvé a Köztársaság nyelve: az agyonskandált értékek szótagokká bomlanak, mivel számos állampolgár nem tud ezen értékekkel azonosulni. Ezért bizonyult veszélyesnek a republikánus ideológia állandó hangoztatása. Minél hangosabb

a rendszer, annál ellentmondásosabb az értékrend, amelyet szüntelenül hirdet, továbbá annál drámaibb a szakadék az értékek és a valóság között.

A francia republikánus élményvilágban a szabadság inkább program, mint intézmény. Cél a forradalmi-republikánus színpadon. A szubkulturális szabadság ellen ciklikusan fel-fellázadó csoportok nem utolsósorban „nyelvileg” támadják az elitet. A baloldalon jellemző például egész egyszerűen a tegeződés, amelyet a francia nyelv sokkal nehezebben visel el, mint a magyar. A hangsúly a közvetlenebb viszonyok létrehozásán van a kódolt, tehát alkatiilag közvetett nemes nyelvvel szemben. Nyelvileg igyekszik például leszámolni az uralkodó eszmékkel Eric Hazan, aki az Ötödik Köztársaság, pontosabban a neoliberalizmus francia nyelvezetét kritizálja (Hazan 2006). A köztársaság-pártiak (a francia baloldal sokáig nem szocialista, hanem egész egyszerűen köztársaság-párti volt a forradalmi színpadon) tulajdonképpen egy nyelvezetet keresnek a szabadsághoz annak érdekében, hogy a republikánus fogalomtárat valódi tartalommal töltsék fel. Nem kommunikációs képleteket hoznak létre, hanem az emberi érintkezés módjait kutatják a francia nyelvben.

A szabadság mint *grandeur*, a szabadság mint republikánus program, a szabadság mint nagy történelmi pillanat. Ez utóbbi adatott meg a francia népnek a forradalmak és nagy felkelések során. Rövid időre szabadok voltak a *communard*-ok, a *Résistance* embe-
rei, később a maguk módján a diákok. De vajon hogyan illenek a képbe a külvárosi lázongások?

Sajátos nyelvezetükkel, az első benyomás ellenére igenis összetett társadalmi-közöségi kódjaikkal a külvárosok az elithez hasonlóan elszigetelt szubkulturát alkotnak. Sajnos egyértelmű, és ezzel nem mondunk újat, hogy e szubkulturális kódok nem kapcsolódnak a társadalom többi szegmensére viselkedésmódjához. Az elszigeteltség és a külvárosi kozmosz logikája olyan helyzetet idézett elő az 1960-as évek óta, amelyben ugyan létrejött egy nyelvezet a szubkulturális szabadsággal szemben, de ez a nyelvezet nem kapcsolódik a programszerű, republikánus szabadság-fogalomhoz sem. A külvárosi lázadásokat az elkeseredés és a harag keresztmetszetében az önrombolás jellemezte, nem pedig az elvárások, illetve vívmányok beteljesítése, megszerzése. Ennek cinikus következménye volt az, hogy a jobboldali hatalom a szokásosnál is gátlástalanabb módon támadta a külvárosokat és a „fiatalokat”, akik lázadtak, de a nagy pillanat szabadságát sem élvezhették. Az események szenvedő alanyai maradtak. Tocqueville azon gyötrődött, hogy a történelmi folyamatban nem leli a biztos partot. A külvárosok fiataljai céltalan világában fel sem merül talán a biztos part lehetősége.

A köztársasági eszme hordereje kérdőjeleződik meg, amikor a bevándorlók „hisznek” a republikánus értékrendben, és használni igyekeznek szókészletét. Franciaország egyfelől hirdeti és skandálja egyetemes értékeit, másfelől azonban magasról lenézi az

újonnan érkezőket, akik élni próbálnak a republikánus szókésszlettel. Vannak francia állampolgárok, kiknek szájából nem hangzik hitelesen a „szabadság”, az „egyenlőség”, illetve a „testvériség” fogalma. A közjó Franciaországban nem sajátítható ki „bárki” által, ettől kínosan kétarcú a hangos republikánus rendszer. Itt akad el.

A külvárosok képezte társadalmi csoport nem leli helyét Franciaország történelmi „színpadán”. A hátrányos helyzetű bevándorlók nem rendelkeznek azokkal a republikánus eszközökkel, amelyekkel a franciák évszázadok óta élnek a közéleti vitákban. Franciaország pedig tovább skandálja az állampolgárság értékrendjét, és ekképpen kulcsfontosságú fogalmakat foszt meg jelentésüktől. Amikor pedig a valóság lecsúszik a színpadról és meginog a republikánus mottó, akkor kifakad a franciából egy durva és közönséges, „szókimondó” stílus, amely megint csak a Köztársaság hitelességét veszélyezteti. A republikánus értékek jelentését már alig halljuk, közben tornyosulnak a társadalmi egyenlőtlenségek, és – ekkor szokatlanul és ijesztően őszinte tud lenni a francia: belefárad a republikánus, állampolgári eszmébe, és munkát, családot és hazát kezd el skandálni szabadság, egyenlőség és testvériség helyett.

Jelenleg igen népszerű ez a „szókimondó” stílus. Azonban aki megelégedte a „fiatalokat”, bevándorlókat és más francia állampolgárokat, annak a Köztársaságból van elege. És „íme megint a francia Forradalom, mivel ugyanazon esemény kezdődik újra”.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Anderson, Perry (2005): „Dégringolade” in La Pensée Tiede. Seuil.

Arendt, Hannah (1982): Lectures on Kant's political philosophy. Harvester.

Arendt, Hannah (2003): Was ist Politik? Piper Verlag.

D'Iribarne, Philippe (2006): L'étrangeté française. Seuil.

Habermas, Jürgen (1990): Écrits Politiques. Cerf.

Hazan, Eric (2006): LQR, la novlangue du néo-libéralisme. Raison d'agir/agir.

Kant, Immanuel (1968): Kritik der Urteilskraft, §40. Meiner.

Locke, John ([1690] 1960): Two Treatises of Government. II, §87. Cambridge University Press.

Morrison, D. – Compagnon, A. (2008): Que reste-t-il de la culture française? / Le souci de la grandeur. Denoel.

Tocqueville, Alexis de (1964): Souvenirs. Gallimard.